

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ساخته‌شده در حرم رضوی در عصر تیموری و صفوی

مهناز شایسته‌فر*

چکیده

تاریخ هر کشوری مخزن زندگی انسان‌ها و تمامی روابط انسانی، هنری، مذهبی و غیره می‌باشد. تاریخ ایران نیز سرگذشت دو سلسله مقتدر ایران چون تیموری و صفویه را در خود دارد که در بزرگ‌ترین مکان مذهبی ایران، حرم مطهر امام رضا^(ع) دارای آثار بسیاری هستند. رواق‌های ساخته‌شده در عصر تیموری و صفوی از جمله مهم‌ترین اجزای معماری ایران است که در حرم مطهر امام رضا^(ع) واقع‌اند و آنان آثار مکتوب مذهبی و هنری متفاوتی دارند که این تفاوت از بنیان آنان نشئت می‌گیرد. هدف این نوشتار بررسی تفاوت‌ها و اشتراک‌های رواق‌های دو دوره تیموری و صفویه است. روش بررسی این‌گونه است که محتوای کتیبه‌های قرآنی مفهوم‌یابی شده‌اند و کتیبه‌های دعایی و اشعار فارسی با هم تطبیق داده شده‌اند تا بتوانیم سؤال اصلی نوشتار را بررسی کنیم. با بررسی‌های انجام‌شده، یکی از نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که در دوره تیموری توجه بیشتری به مضامین قرآنی می‌کردند اما در دوره صفویه تزئین هنری بیشتر از مضامین قرآنی نمود دارد.

کلیدواژه:

سیره رضوی، کتیبه‌های قرآنی، دعایی، حدیثی، اشعار فارسی، تیموری، صفویه، رواق حرم امام رضا^(ع)

تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۸/۳۰

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۷/۱۲

shayesteh@modares.ac.ir

*. دانشیار گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس

❖ مقدمه

تاریخ طولانی ایران زمین تاکنون فرمانروایان زیادی به خود دیده است. سلسله تیموری و صفویه از جمله آنان می‌باشند. به گواهی تمام مورخان، این دو دوره از نظر عظمت و گستردگی حوزه نفوذ، دارای آثار هنری بسیار هستند.

تیمور (بنیان‌گذار دوره تیموری) دوستدار پرشور معماری و نوشته‌های تاریخی و حامی مذهب بود. او در ملازمات خود، صوفیان و علما را مورد عنایت قرار می‌داد، تیمور سنی مذهب بود و به اهل بیت پیامبر^(ص) (شیعیان) توجه خاصی داشت. در قلمرو معماری، از ساخت و پرداخت آثار و عمارات پشتیبانی کرد (تاکستن و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۸). در مقابل، شاه اسماعیل (بنیان‌گذار دوره صفویه) پس از ورود به تبریز، مذهب شیعه را مذهب رسمی دولت اعلام کرد (تاریخ ایران، ۱۳۸۰: ۱۱). به‌طور کلی روند معماری در این دوره فراز و نشیب‌های بسیاری دارد زیرا معماری در مدت ۱۲ سال بین مرگ طهماسب و جلوس شاه‌عباس اول دچار رکود و کساد شد، اما جلوس شاه‌عباس بر تخت سلطنت وضع نامطلوب معماری ایران را که به مدت یک سده آنرا فراگرفته بود، کاملاً دگرگون ساخت. دستاوردهای او در این زمینه آثار ایرانی را (گرچه دیرتر) هم‌سنگ با تولیدات معماری عثمانیان و مغولان هند کرد (همان: ۴۱۸)؛ اما این فراز و نشیب در دوره تیموری کمتر دیده می‌شود.

زیبایی معماری تیموری شدیداً متکی بر ایجاد غیرعمدی رواق‌های یکنواخت است که گهگاه به‌وسیله سردر بسیار بلند ایرانی یا گنبدی پیازی شکل از یکنواختی بیرون می‌آید (گلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴: ۱۱۵). دوره تیموری از نظر زمانی مقدم بر صفوی است با این حال، دوره تیموری در روند معماری خود دچار تغییر و تحول بوده است اما دوره صفوی چنین به‌نظر نمی‌رسد.

در دوره تیموری، خط ثلث جایگزین کوفی و خطوط تزئینی گچ‌بری دوره ایلخانی شد. علاوه بر این، در کتیبه‌نویسی ثلث، خطوط بنایی، معقلی و هندسی برای آراستن بناهای دوره تیموری به‌کار رفته‌اند. مضامین آنها معمولاً آیه‌های قرآنی، احادیث نبوی، اسماء‌الله و

نام ائمه معصومین^(ع) است؛ اما در دوره صفویه بناهای مذهبی با خطوط ثلث، نسخ، نستعلیق و خطوط دیگر تزیین شدند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۳۴ - ۳۳).

یکی از مجموعه‌هایی که در هر دو دوره بسیار مورد توجه معماران و حامیان هنر و مذهب ایران بود، مجموعه حرم امام رضا^(ع) است که آثار بی‌نظیری از معماری بنا و تزیین‌های دو دوره تیموری و صفوی در آن دیده می‌شود. در این مقاله سعی بر آن است تا با توجه به ویژگی‌های معماری و تزیین‌های هر دو دوره در این بنا به بررسی تزیین‌های کتیبه‌ای رواق‌های اطراف حرم رضوی که در دوره تیموری و صفوی ساخته و تزیین شده‌اند بپردازیم.

بررسی ویژگی‌های معماری و تزیین‌های تیموری و صفویه

معماری مذهبی ایران در سده شانزدهم م/دهم ق و هفدهم ق/یازدهم ق صفوی همچنان تحت تأثیر قواعد و اصول ساختمان‌های بزرگ با یک پلان مرکزی و اصول و قواعد مساجد و مدارس با چهار ایوان قرار داشت. فن ساختمان‌سازی در دوره صفوی از این نظر به یک «ترکیب واقعی ایرانی» دست یافت زیرا قواعد و اصول ساختمان‌سازی سرزمین‌های شرق تیموری (خراسان و ماوراءالنهر) با سنت غرب ایران (مثلاً از اصفهان مایه گرفته بود) هماهنگ شد (روبرتوف و اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۶).

در معماری تیموری اغلب یک سلسله طاق به‌جای دیوار به‌کار رفته است. این سلسله طاق‌های جناغی، به‌صورت طاق‌نماهایی صحن یا حیاط را در برمی‌گیرد. این نوع طاق‌ها، مانند آنچه در اطراف صحن مساجد دیده می‌شود، ممکن است باز یا اینکه مانند طاق‌نماهای بنا بسته باشند. در دوره تیموری، ارزش بناها بستگی به تزیین داشت و این دوره، نقطه اوج استفاده از کاشی معرق در تزیین است. تلفیق کاشی معرق با آجر از دیگر روش‌ها است. در دوره تیموری، استفاده از آجر و سفال لعاب‌دار و کاشی هفت‌رنگ از جمله فنون و روش‌های تزیین معماری است. یکی از ویژگی‌های تزیین دوره تیموری تکرار و تقسیم طرح‌ها و نقش‌ها در اندازه‌های کوچک‌تر است که احتمالاً برای نشان دادن عمق و حرکت در یک دنیای دوبعدی است (علام، ۱۳۸۲: ۲۸ و ۳۲ - ۳۰). استفاده از کاشی معرق و هفت‌رنگ برای

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۳

تزیین در دوره صفویه نیز رونق فراوان یافت؛ به طوری که ساختمان‌های مذهبی این دوره اعم از گنبد، ایوان، طاق‌نما، سردر ورودی و حتی مناره‌ها، با کاشی آراسته شد (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۰۵). از روش‌های دیگری که در این دوره رواج کامل یافت کاشی معقلی است که جزء راحت‌ترین و کم هزینه‌ترین روش‌های تزیینی در معماری ایران است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۴۱ - ۴۰).

عنصر دیگری در تزیین معماری، رنگ است که در دوره تیموری، رنگ‌ها متنوع شدند و رنگ‌های لاجوردی، فیروزه‌ای سبز (سیر و روشن) سفید، اکرولاکی (قهوه‌ای روشن) به ترتیب کاربرد بیشتری را در تزیین‌های این دوره داشتند. اما در دوره صفویه طیف گسترده‌ای از رنگ‌های مختلف از جمله لاجوردی، فیروزه‌ای، زرد، سفید، سیاه، قرمز لاک، سبز، قهوه‌ای و بادمجانی دیده می‌شوند. از میان رنگ‌ها، لاجوردی فیروزه‌ای و زرد جایگاه خاصی پیدا می‌کنند (همان: ۳۵ و ۴۵).

خلاصه اینکه در تزیین‌های دوره تیموری، رنگ عامل وحدت است. علاوه بر این، انتقال هنرمندان از مناطق دیگر عامل وحدت شد؛ اما مهم‌ترین و اساسی‌ترین دلیل یکپارچگی و شباهت طرح‌ها در گستره وسیع سرزمینی دوره تیموری، وجود اشتراک دینی است اما انسجام و وحدت در دوره صفویه وجود ندارد با اینکه حجم ابنیه‌ها نیز گسترده نیست. بیشتر در اصفهان متمرکز است و یکی از مهم‌ترین نوآوری‌هایی که در زمینه هنر معماری و شهرسازی صورت گرفت ایجاد طراحی شهری بود (همان: ۳۶).

بررسی تزیین‌های کتیبه‌ای رواق‌های دوره تیموری و صفویه

رواق به‌عنوان یکی از اجزای معماری، از ویژگی‌های معماری دوره تیموری است. در ادامه با رواق‌های دوره تیموری و صفویه آشنا می‌شویم و آنها را با معیار کتیبه‌های قرآنی، حدیث و دعایی انتخاب و بررسی می‌کنیم. به‌علت تقدم زمانی، از تیموری شروع و ملاک دوم در بررسی فوق، تعداد آیه‌های قرآنی در رواق‌های مذکور است.

رواق از نظر لغوی به معنی: پیشگاه خدا، پیشاخانه؛ ایوانی که در مرتبه دوم ساخته شود و سایبان ذکر شده است (معین، ۱۳۸۹: ۱۶۸). رواق به فضاهای سرپوشیده ستون‌دار یا متشکل از چشمه‌طاق‌هایی گفته می‌شود که در طرفین صحن یا میانسرای مساجد یا اماکن مذهبی ساخته می‌شود. دهانه این گونه فضاها رو به صحن است و در ورودی مسجد را به شبستان یا گنبدخانه متصل می‌سازد (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۹). رواق‌ها در اطراف صحن هستند که برای عبادت مردمان در نظر گرفته شده‌اند؛ مواد ساخت آنها در بسیاری از موارد یکسان می‌باشد؛ همه آنها از سنگ‌های مرمر پوشیده شده‌اند. ازاره آنها تا ارتفاع ۱/۵ متر سنگ و به‌طور متداول از ازاره به بالا آینه‌کاری شده‌اند (مشهدی‌محمد، ۱۳۸۳: ۱۳۰). در حال حاضر حرم مطهر رضوی را ۲۶ رواق در برگرفته است.

در این بخش، رواق‌های دو دوره تیموری و صفوی را به‌صورت دو به دو با یکدیگر مورد بررسی قرار می‌دهیم. همان‌گونه که پیشتر نیز اشاره شد، مبنای بررسی تعداد کتیبه‌های قرآنی مورد استفاده در رواق‌ها است.

رواق‌های دارالحفاظ و دارالفیض

دارالحفاظ اولین رواق از دوره تیموری مورد بررسی قرار می‌گیرد که آیه‌های قرآنی بیشتری در آن نگاشته شده است. بنای دارالحفاظ به‌وسیله گوه‌رشاد آغا همسر میرزا شاه‌رخ پسر امیر تیمور گورکانی ساخته شده و تاریخ بنای آن اوایل قرن نهم هجری و در جنوب حرم واقع شده است (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۵) که طول رواق ۱۸ متر و عرض آن ۸/۶۵ و ارتفاع آن تا زیر سقف ۱۲/۸ متر و با محاسبه فضاهای جانبی، مساحت آن به ۲۱۷ مترمربع می‌رسد (مشهدی‌محمد، ۱۳۸۳: ۱۶۰). این رواق از طرف شرق با حرم مطهر، از طرف شمال با دارالسیاده، از غرب با مسجد گوه‌رشاد و از طرف جنوب شرقی با رواق دارالسلام ارتباط دارد. رواق دارالحفاظ هفت صفا دارد که سه صفا آن به طرف دارالسلام، سه صفا دیگر به طرف دارالسیاده و یک صفا آن به طرف گوه‌رشاد است. این رواق از قدیم، محل

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۳

تجمع حافظان قرآن و انجام مراسم خاص تلاوت کلام الله مجید است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۶۵)، چون این رواق به ایوان دارالسیاده مسجد گوهرشاد نیز متصل است که به وسیله دالانی از صحن مسجد گوهرشاد منشعب می شود (همان: ۱۶۶).

در مقابل، رواق دارالفیض از جمله رواق‌های دوره صفویه است. دارالفیض در پشت سر مبارک امام رضا^(ع) واقع شده و متصل به حرم مطهر است، به این صورت که صفة جنوبی آن (معروف به صفة شاه طهماسبی)، دارای گذرگاهی وسیع است و در طرفین آن، در گذرگاه کوچک نیز قرار دارد که رواق را به حرم مرتبط می کند. صفة شمالی دارالفیض که به قرینه صفة جنوبی است، رواق را به توحیدخانه ارتباط می دهد. برخی مورخان (مانند مرحوم فیض کاشانی در عصر صفویه) بر این عقیده اند که این رواق ممکن است هم‌زمان با توحیدخانه ساخته شده باشد زیرا به آنجا متصل است. صفة غربی رواق نیز حد فاصل بین دارالفیض و دارالشکر است. دارالفیض ۱۴/۳۰ متر طول، ۷/۲۰ متر عرض و ۹/۶۰ متر ارتفاع دارد. مساحت آن با محاسبه فضاهای جانبی به ۱۱۲ متر مربع می رسد (Agrazav.org).

این رواق از شمال به حرم مطهر و از شرق به گنبد الله وردی خان و از غرب به رواق دارالشکر ارتباط دارد. کف رواق از سنگ مرمر ابری پوشیده شده و ازاره آن به ارتفاع ۱/۶۷ متر از سنگ مرمر سفید است. دیوارهای اطراف رواق از بالا تا سقف مقرنس می باشد. کاشی کاری معرق با نقوش اصیل و زیبا و ۹۸ شمسه کوچک و ظریف مزین به اسماء الله و طرحی به صورت یک محراب تعبیه شده بر دیوار طرف شرق است^۱ (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۹). رواق دارالحفاظ از آثار دوره تیموری، ۱۷ آیه قرآنی دارد و رواق دارالفیض از دوره صفویه، ۱۴ کتیبه قرآنی دارد، در قیاس با رواق دارالحفاظ چندان تفاوتی از نظر قرآنی ندارد. در بررسی رواق‌های دو دوره، کتیبه‌های قرآنی مدنظر است. استفاده از قرآن در مکانی چون حرم مطهر امام رضا^(ع) حائز اهمیت است و می توانیم به نتایج قابل توجه دست بیابیم که

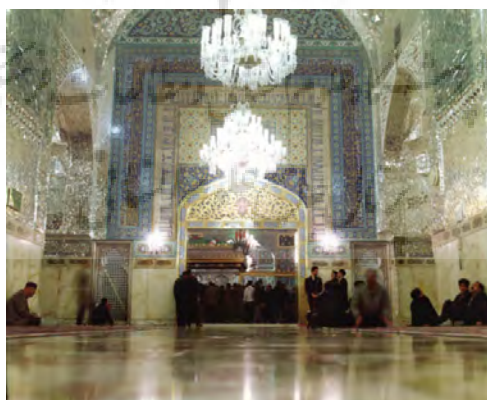
۱. دارالفیض از جنوب به حرم مطهر و از غرب به رواق الله وردی خان راه دارد و دارای کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی، اسماء الحسنی و اشعار می باشد.

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۲۱

❖ سوال اول، شماره سوره، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

روند حکاکی کتیبه‌های قرآنی از دوره‌ای به دوره دیگر تفاوت دارد. رواق دارالحفاظ با مساحت ۲۱۷ مترمربع، بزرگ‌ترین رواق در بین رواق‌های صفویه و تیموری است.

رواق دارالحفاظ دارای کتیبه‌های قرآنی حدیثی، دعایی، اسماء‌الحسنی و اشعار فارسی می‌باشد. برای ورود به حرم مطهر از دلانی عبور می‌شود که در آنجا آیه اذن دخول یا سوره احزاب آیه ۵۳ نگاشته شده و مضمون آن اجازه ورود است. کتیبه‌های بعدی شامل آیه ۲۳ سوره شوری به معنا بدون اجر بودن رسالت پیامبران، ظلم و ستم نکردن (شعراء / ۲۲۷)، اطاعت کردن از اولی امر (نساء / ۵۹)، طعام دادن یتیمان (انسان / ۷)، اهمیت جهاد در راه خداوند (نساء / ۹۵)، اهمیت تضرع به درگاه باری تعالی (آل عمران / ۸)، اشاره به رزاقی خداوند و توکل کردن بر او (طلاق / ۳)، برتری خداوند و تسلیم بودن در مقابل او (نمل / ۳۱ - ۲۹) و پیروزمند بودن خداوند (مائده / ۵۶) را یادآوری می‌نماید و در ادامه، به اهمیت نماز و زکات (مائده / ۵۵) اشاره می‌کند. متذکر شدن عدم شرک و برتری خداوند (قصص / ۸۸)، اهمیت توکل بر خداوند (تغابن / ۱۳)، پاداش دادن متقیان (شعراء / ۹۰) و باز هم به پاداش دادن متقیان در بهشت (زمر / ۷۳) اشاره دارد. همچنین خداترس بودن را از ویژگی‌های مؤمن برمی‌شمارد. بالاخره در (مؤمنون / ۱۱۸) بخشندگی خداوند و آفاضة خیر از پرتوی خداوندی اشاره می‌کند (نور / ۳۶) (تصویر ۱).

تصویر ۱. رواق دارالحفاظ ورودی به حرم مطهر

رواق دارالفیض نیز دارای ۱۴ کتیبه قرآنی است و در اینجا به هشت مورد پرداخته می‌شود. کتیبه‌های نزدیک گنبد که با سوره‌های مبارکی چون کوثر و حمد و تمامی اسامی اعظم خداوند متعال که در داخل ستاره‌ها نوشته شده‌اند. در مابین رواق دارالفیض و رواق الله‌وردی خان نیز با هنر منبت‌کاری تزیین شده است. در بالای در ورودی به گنبد الله‌وردی خان، کتیبه‌ای به خط ثلث که در آن سوره مبارکه الشمس با مضموم گردش روز و شب نوشته شده است. سوره مبارکه ضحی، کوثر و حمد در نزدیک گنبد نگاشته شده‌اند. مضمون سوره ضحی نیز درباره اهمیت روز و شب که نشان از قدرتمندی خداوند است و سوره کوثر نشانگر اعطای مقام شفاعت به پیامبر (ص) و سوره حمد یاری خواستن از خداوند و ستایش اوست.

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

در حاشیه در ورودی به حرم مطهر، آیه هفتم سوره واقعه با مضمون نیکو حال بودن اصحاب یمین، در بالای طاق در کوچک به طرف حرم، آیه ۱۹۷ سوره بقره با مضمون برتری تقوا و خداترس بودن و در دیوار جنوبی این رواق، آیه ۲۸۵ سوره بقره با مضمون ایمان داشتن به خدا و پیامبر، در بدنه دیوار وسط طرف راست، آیه ۴۵ سوره حجر با مضمون پاداش اهل تقوی و در طرف چپ، آیه ۳۳ سوره ق با مضمون خاشع بودن در مقابل خداوند، مزین شده است (تصویر ۲).

تصویر ۲. رواق دارالفیض، به سمت در ورودی به حرم مطهر

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۲۳

❖ سوال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

اما از نظر کتیبه‌های حدیثی، دارالحفاظ دارای دو حدیث با مضمون مدح و منقبت ائمه اطهار^(ع) و حدیث بعدی حدیث شریف «سلسلة الذهب» منسوب به امام رضا^(ع) با این مضمون که: «توحید، دژ محکم من است، هر کس آن را بگوید، داخل حصار من شده و از عذاب من در امان است.»^۱ یک حدیث دعایی به خط ثلث در همان کاشی در حاشیه به خط ریز در طرف چپ با مضمون: «ای اجابت‌کننده دعاها، ای نادیده گیرنده خطاها و ای عالم‌الغیب» نوشته شده است؛ اما در رواق دارالفیض بر خلاف رواق دارالحفاظ کتیبه حدیثی وجود ندارد. از گروه دیگر کتیبه‌ها شامل اسماء‌الحسنی، در قسمت شمالی دارالحفاظ در حاشیه در ورودی به حرم مطهر روی کاشی‌های چینی‌نمای سنجری با خط نسخ جلی نوشته شده:

بسم الله الرحمن الرحيم هذه الروضة المكرمه المطهره لمولانا الامام المعصومين
الشهيد المظلوم الرضا علي بن الكاظم موسى بن الصادق جعفر بن الباقر محمد بن زين العابدين
علي بن الشهيد بكر بلاء حسين اخ الحسن بن علي بن ابي طالب و امام المتقين و وصي رسول
رب العالمين محمد بن عبدالله ابن عبدالمطلب صوت الله عليه و على آله الطيبين الطاهرين
و اصحابه المنتخبين و رحمه الله و برکاته.

در این قسمت چند کتیبه به خط ثلث توسط «مرحوم حاج میرزا احمد زنجانی» از خطاطان معاصر نوشته شده: «یا مجیب الدعوات، یا غافر الخطیئات و یا عالم الغیب و الشهاده الغریز الحکیم» که قسمتی از دعای جوشن کبیر است. در رواق دارالفیض نیز یک کتیبه دعایی از دعای معروف جوشن کبیر^۲ در زیر کتیبه بالای طاق با مضمون یاد کردن تمام صفت‌های خداوندی به جهت ستایش از اوست نوشته شده است.

علاوه بر کتیبه‌های قرآنی، حدیثی و دعایی، ۴۲ بیت از اشعار فارسی در مدح امام رضا^(ع) در رواق دارالحفاظ نگاشته شده، این اشعار به خط نستعلیق است. مضامین کلی اشعار به

۱. «لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی»، (شیخ صدوق-عیون اخبارالرضا، ۱۳۹۱، ج ۲، باب ۳۸) یا (علامه مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۳۹، باب ۷۷، ۲۴۶).

۲. «یار رب العالمین یا رجاء المذنبین یا حبیب التوابین، یا انیس المریدین، یا منی‌المجین، یا سرور العارفین، یا غایه الطالبین، یا مالک یوم‌الدین، یا قره‌عین العارفین».

این صورت است که شاعر بوی معطر مرقد امام رضا^(ع) را جاودانه و منشأ آنرا از کوثر بهشتی می‌داند. ذات و سرشت آنرا از خورشید می‌داند که روشنایی بخش است. بوی معطر حرم امام رضا^(ع) را مشک و عنبری می‌داند که نشانه‌ای از بهشت دارد و خورشید جز ذات امام رضا^(ع) است و نسیمی که از حرم مطهر می‌وزد را نشانه‌ای از بهشت روح‌پروری می‌داند. از وجود امام رضا^(ع) روشن است، چون آن، نور دیده حضرت زهرا^(س) و علی^(ع) است و امام رضا^(ع) مثل خورشیدی است که شرف تمام آدمیان خاک‌نشین است.

این روضه که دهر ز بویت معطر است

آیت ز کوثر و گلت از مشک و عنبر است

در طینت تو چشمه خورشید مضمهر است

بوی تو چون نسیم جنان روح‌پرور است

خاکی و نه ملک به وجودت منور است

تا در تو نور دیده زهرا و حیدر است

خورشید گو یگانه رو هفت کشور است

بهر شرف ز خاک‌نشینان این در است^۱

هرچند رواق دارالحفاظ دوره تیموری از نظر اشعار فارسی غنی است؛ اما در رواق دارالفیض دوره صفویه در بالای ازاره از سنگ به عرض ۳۳ سانتیمتر کتیبه‌ای از اشعاری از قالی^۲ به خط نستعلیق با مطلع زیر است: در این بیت‌ها، شاعر، منزلت امام رضا^(ع) را خداوندی می‌داند، حتی زمین و هفت طبقه آسمان هم به یمن وجود امام رضا^(ع) دارای فیض هستند، عظمت و بزرگی امام رضا^(ع) در عقل و خیال هیچ کس نمی‌گنجد. کف رواق و ازاره‌ها از سنگ مرمر سفید، بالای ازاره تا سقف با کاشی‌های معرق و

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۷۱ - ۱۶۷).

۲. زهی به منزلت از عرش بده فرش تو رونق
تویی که خاک تو با آب رحمت مخمر
چو دین احمد مرسل مبانی تو مشید
ز آستان تو حصنی است نه سپهر معظم
زمین ز یمن تو محسود و هفت کاخ مطبق
تویی که فیض تو با فرسر مداست ملفق
چو شمع حیدر صفدر قواعد تو موثق
ز خاک روب تو گردی است هفت کاخ مروق

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۲۵

❖ سوال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

مقرنس تزیین شده است. دیوارهای اطراف رواق از بالای ازاره تا سقف، مقرنس می‌باشد، علاوه بر کاشی‌کاری‌های معرق الوان با نقوش اصیل و زیبا، ۱۴ کتیبه مشتمل بر آیه‌های قرآنی و ۹۸ شمسۀ کوچک و ظریف مزین به اسماء الله و طرفی به صورت یک محراب تعبیه شده و بر دیوار طرف شرق نصب شده است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۱۲).

لازم به یادآوری است که رواق دارالحفاظ آیینه‌کاری شده و مدفن بسیاری از افراد صاحب‌نام در تاریخ معاصر ایران است. از گروه کتیبه‌های تاریخی، کتیبه‌ای که اشاره به‌نام شخصی است که احتمالاً معمار یا هنرمند کاشی‌کار می‌باشد در رواق دارالحفاظ دیده می‌شود: «اصف عبدالله محمدبن ابی طاهرین ابی طاهرین الحسن بعد، عمله وضعه فی تاریخ عزه جمادی الاولی سنه اثنی عشر و سماته غفرالله له و لوالدیه و لجميع المؤمنین و المؤمنات به حمد و عترته الطاهرین.»

رواق‌های دارالسیاده و رواق گنبد الله‌وردی خان

در ادامه تطبیق رواق‌های دو دوره مذکور، به بررسی دومین رواق از رواق‌های دوره تیموری به‌نام دارالسیاده پرداخته می‌شود. این رواق از نظر کتیبه‌های قرآنی بعد از دارالحفاظ قرار می‌گیرد. این رواق باشکوه نیز از یادگاری گوهرشاد خاتون است و در غرب مسجد بالاسر به طول ۳۲/۸۶ متر و عرض‌های مختلف بنا شده است، از دارالسیاده چند در به ایوان شمالی مسجد گوهرشاد، راهروی معروف به سقاخانه و از آنجا به ایوان طلا نادری و دارالحفاظ باز می‌شود (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۶). دارالسیاده از جنوب به مسجد گوهرشاد، از شرق به رواق دارالحفاظ و از غرب به رواق بزرگ دارالولایه مرتبط و مساحت آن، ۳۷۳ مترمربع است. در دو طرف آن پنج صغه وجود دارد که عرصه بنا را متفاوت کرده است (Agralavi.org). قسمت وسط آن به انضمام دو صغه شرقی و غربی به صورت کثیرالاضلاع درآمد ۱۹/۳۰ متر و قسمت طرف شمال و جنوب هر یک ۷/۷۶ متر است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۰۶). بلندی این بنا، ۲۰/۸۰ متر است و چون رواق اصلی متشکل از یک گنبد مرکزی است به دو گنبد کوچک تکیه دارد، لذا عرض دارالسیاه در نقاط مختلف تغییر می‌کند (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۶). ازاره این

❖ بنا با ارتفاع ۱/۸۰ متر از کاشی معرق پوشیده شده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۳۴۷). این کاشی‌ها که به شکل هشت، شش و مربع می‌باشد، رنگ‌های تماشایی دارد و در ساختن آنها نهایت ذوق و هنر به کار رفته است (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۶).

سقف دارالسیاده به سه بخش تقسیم می‌شود که در میان هر بخش دایره بزرگی ترسیم شده، دایره وسط ۹ کاسه و دو دایره طرفین هر کدام هفت کاسه است که با اسلوب خاص و بسیار اصیلی رسمی‌بندی و پیرامون آن مقرنس کاری شده است. درهای طلا و میناکاری شده زیبای این رواق و ایوان، هنر اسلامی را نشان می‌دهد. در کنار یکی از این درها، اذن ورود بر روی دو قاب مستطیل بزرگ طلاکاری شده به چشم می‌خورد و در بالای درها با خط نستعلیق اشعار فارسی بر روی زمینه طلاکاری نوشته شده است (مشهدی محمد، ۱۳۸۳: ۱۶۷). به‌طور کلی، کف دارالسیاده تماماً با سنگ مرمر شده و بالای ازاره‌ها قصیده‌ای از صبوری ملک‌الشعرا با خط نستعلیق روی سنگ نوشته و نصب شده است. بالای سر ازاره‌ها تا سقف آئینه‌کاری شده و آیاتی از قرآن مجید و اشعار گوناگونی در آن آمده است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۰۶). در قسمت شمالی این رواق، مکانی است که توسط دیواره‌ای از سنگ مرمر سبزرنگ مشرف نمی‌شوند و دارای محراب کوچکی در پشت پنجره فولادی داخل حرم است که مؤمنان در اینجا، نماز می‌خوانند (همان: ۱۶۸). این بنا از حیث تزئین، تمام فنون هنری را در خود جمع کرده و مقرنس کاری و رسم‌بندهای آن شهره است. قسمت اعظم دارالسیاده با آئینه‌های ساده ساخته شده و اشکال هندسی گوناگون در آن ترسیم شده که آن را گره می‌گویند. یکی دیگر از رواق‌های دوره صفویه، گنبد الله‌وردی خان است. عقیده بر این است که این گنبد یکی از بناهای بسیار جالب و زیبای آستان قدس رضوی از نظر معماری، کاشی‌کاری و مقرنس‌سازی، شاهکار مسلم به‌شمار می‌آید (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۱). بنای این رواق، «الله‌وردی خان» یکی از رجال خوش‌نام صفویه و مدفن او در وسط یکی از صفه‌های جنوبی رواق است. بنای رواق در سال ۱۵۰۳/م ۱۰۱۲ ق آغاز و در سال ۱۶۱۲/م ۱۰۲۱ ق به پایان رسید.

اکنون این رواق در شمال شرقی حرم مطهر و در شرق رواق توحیدخانه واقع شده است (Agarazavi, 1386). از جنوب به گنبد حاتم‌خانی، از غرب به رواق دارالسیاده و از شمال و شرق به صحن انقلاب متصل است. این رواق که مخصوص بانوان است همچنین به رواق‌های دارالفیض و دارالضیافه متصل می‌باشد (مشهدی‌محمد، ۱۳۸۳: ۱۷۱ - ۱۷۰). این رواق گنبد دارد و ابعاد آن بدین قرار است: در سطح زمین فاصلهٔ اقصر بین اضلاع متقابل ۷/۵۷ متر، بلافاصله طول آنها ۱۱/۲۰ متر و ارتفاع از کف تا سقف ۱۶/۱۹ متر (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۲) و ازاره بنا تا ارتفاع ۱/۹۰ متر سنگ مرمر و از بالای ازاره روی تمام بدنه‌ها، پایه‌ها، دیوارها و سقف زیرگنبد کاشی معرق نصب شده است. کاشی‌های رنگارنگ با خطوط و نقوش زیبا و دل‌فریب در کمال ظرافت و استادی ساخته شده که نظیر آن کمتر دیده می‌شود و از شاهکارهای هنری است (همان، ۱۳۷۱: ۱). مساحت رواق با محاسبهٔ فضاهای جانبی حدود ۱۷۱ مترمربع است. طرح بنای این رواق هشت‌ضلعی و نسبت به دارالفیض که ۱۱۲ مترمربع است، بزرگ‌تر می‌باشد. کف ازاره بنا از سنگ مرمر و جدارهٔ داخل، کاشی کاری و مقرنس کاری است. در هشت ضلع بنا، هشت صفه و بر بالای هر یک از آنها صفهٔ کوچک‌تری است. بر کتیبهٔ سردر با شکوه آن، نام بانی و تاریخ ساخت ۱۶۱۳م/۲۲/۱۰۲۲ق آمده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۳۴۸).

به‌طور کلی رواق دارالسیاده دارای ۹ کتیبهٔ قرآنی است که آیهٔ ۲۳ سورهٔ شوری با مضمون اینکه رسول اسلام^(ص) اجری نمی‌خواهد جز مودت و محبت مردم در حق خویشاوندان که به آیهٔ مودت مشهور است در این رواق درج شده است. این آیه در رواق دارالحفاظ نیز آمده و آیهٔ ۳۳ از سورهٔ احزاب با مضمون اینکه خاندان پیامبر از هر گونه آلودگی دور است و آنان مطهر هستند و در قسمت دیگر آیهٔ ۲ از سورهٔ طلاق به مضمون توصیه به خداترسی و پرهیزگار و احکام طلاق آمده است. در یکی از ترنجه‌ها آیهٔ ۱۳ سورهٔ حجرات با مضمون اینکه همهٔ انسان‌ها با هم برابر هستند، در آفرینش هیچ‌کس بر دیگری برتری ندارد و فقط نزد خداوند، باتقواترین مردم برتر هستند و خداوند آگاه بر هر نیک و بد است درج شده و در جای دیگری از این رواق آیهٔ ۱۱ از سورهٔ ضحی با مضمون بازگو کردن نعمت‌ها مثل

❖ شکر کردن است و در قسمت دیگر، آیه ۲۸ سوره رعد با مضمون ایمان‌آوردندگان با ذکر خداوند آرامش می‌گیرند و یاد خدا آرامش‌بخش است. در دایره، سوره مبارکه قدر با مضمون توصیف عظمت شأن نزول قرآن در شب قدر است (تصویر ۳).

تصویر ۳. رواق دارالسیاده، جنب دارالحفاظ

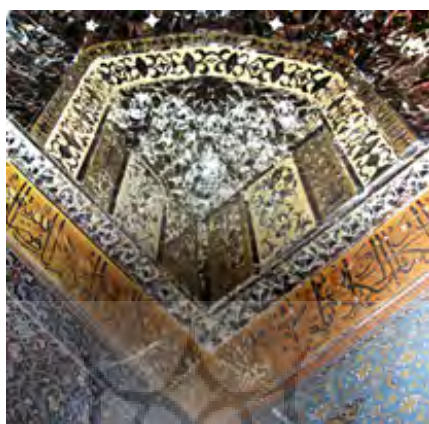
در حاشیه داخلی در ورودی از مسجد گوهرشاد به دارالسیاده سوره مبارکه النحر با خط ثلث با مضمون عظمت بار گران پیامبری و سعه صدر از طرف خداوند به پیامبر است و در بالای در زیر طاق، آیه ۹۷ سوره آل عمران با مضمون اهمیت خانه خدا و واجب بودن حج نگاشته شده است. در صفت مقابل که به طرف دارالحفاظ می‌روند کتیبه‌ای فارسی به خط نستعلیق نوشته شده و بعد از آن آیه ۱۷۴ سوره آل عمران با مضمون خداوند به مؤمنان یاری می‌رساند و بزرگ‌ترین یاور همان خداوند است. دارالسیاده به ادبیات فارسی مزین شده است: در وسط آن آیه ۴۴ سوره غافر با مضمون آگاه بودن خداوند و بعد از آن، آیه ۲۸ سوره نوح آمده که بر آمرزش گناهان تأکید می‌کند و در آیه ۲۴ سوره اسراء، توصیه به پیامبر که به مهربانی و با تواضع و تکریم رفتار کردن است.

کتیبه داخلی دور دهنه گنبد الله‌وردی خان در وسط سوره مبارکه جمعه می‌باشد که مضمون آن حمد و ستایش خدای داناست. برانگیختن مضمون پیامبری از میان عرب ادبی و آموختن

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۲۹

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

حکمت الهی و نجات دادن مردم از ورطه جهالت و گمراهی است و تاریخ اتمام بنای گنبد را در کاشی معرق ۱۰۲۱ ق/ ۱۶۱۲م نوشته‌اند (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۱۵۱) (تصویر ۴).

تصویر ۴: کتیبه سوره جمعه، زیر گنبد الله‌وردی خان

در کتیبه زیرگنبد، بالای غرفه‌ها با خط ثلث بسیار زیبایی سوره توحید با مضمون یکتایی و بی‌همتای خداوند نگاشته شده است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۱۱). در صنف پهلوی آیه تطهیر، آیه ۳۳ از سوره احزاب با مضمون اهل بیت پیامبر^(ص) از هرگونه آلودگی مبرا، پاک و منزّه هستند (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۸) و در کتیبه‌های بالای در ورودی کفش‌داری صحن کهنه به این رواق، آیه ۱۰۷ سوره کهف با مضمون عاقبت نیکوکاران در بهشت فردوس نگاشته شده است. آیه تطهیر دوباره در این رواق تکرار شده است و در بخشی از گنبد، مباحله یا آیه ۶۱ سوره آل عمران با مضمون عاقبت دروغ‌گویان و کافران که به عذاب خدا گرفتار می‌شوند، است. همچنین در زیر گنبد و قبل از هر مقرنس‌کاری، کتیبه‌ای به چشم می‌خورد که سوره حمد با مضمون حمد و ستایش خداوند و یاری خواستن از او و به راه راست هدایت کردن از جمله مفاهیم در این سوره مبارکه است. درهای این رواق، مشبک و با هنر گره‌بندی تزیین یافته است (مشهدی‌محمد، ۱۳۸۳: ۱۷۱).

از بالای سمت راست تا سقف و از آنجا به سمت پایین تا بالای ازاره سمت چپ، بر کتیبه کاشی معرق به خط ثلث آیه‌های اول تا پنجم سوره مبارکه ملک از «تَبَارَكَ الَّذِي تَأْذَابُ السَّعِيرِ» با مضمون توانایی خداوند، آمرزنده گناهان، بخشنده نظم در خلقت خداوند است نگاشته شده است. تاریخ اتمام کاشی کاری آن در پایه شمالی سردر با کاشی ممتاز و معرق سال ۱۰۲۲ ش/۱۶۱۳ م نوشته شده است (کاویانان، ۱۳۵۴: ۱۵۲) (تصویر ۵).

تصویر ۵. تزیینات کتیبه‌ای اطراف رواق گنبد الله وردی خان

کتیبه‌های حدیثی دارالسیاده دارای یک حدیث مشترک با رواق دارالحفاظ است و آن، حدیث معروف «لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» می‌باشد که بالای در ورودی در ترنجی نگاشته شده و این حدیث دو بار تکرار شده است. از بعد تزیینی، دو قاب بزرگ در طرف در است که در آن اسلیمی تودار و لچک‌ترنج ساخته شده و در قسمت شمالی و جنوبی این صفه، دو قاب بزرگ با طرح اسلیمی تودار و بسیار زیبا در وسط آن دایره بزرگی است (سعادت، ۱۳۵۵: ۲۹). در وسط ادبیات فارسی، کتیبه‌های دعایی به خط نستعلیق آمده است که بند چهل و دوم دعای جوشن کبیر با مضمون ستایش خداوند متعال می‌باشد که در بالای پنجره فولادی دارالسیاده نوشته شده است. همچنین در وسط این ابیات نوشته شده: «یا من

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۳۱

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

علمه سابق، لا حول و لا قوه الا بالله» سقف مقرنس شده گنبد الله وردی خان، دارای چهار بخش می باشد که با کتیبه‌هایی از احادیث رسول الله (ص) پوشیده شده است. حدیثی در صفه‌ای که در (قسمت ورودی) راهرو به صحن نوشته شده جمله‌های زیر با مضمون اهمیت زیارت حرم مطهر امام به نقل از امام صادق (ع) است. نگارش یافته است:

«عَنِ الْإِمَامِ جَعْفَرِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: يَقْتُلُ حَفْدَتِي بِأَرْضِ خُرَاسَانَ قَالَ فِي مَدِينَةِ بَقَالٍ لَهَا طُوسٌ، مَنْ زَارَهُ أَلِيهَا عَارِفًا بِحَقِّهِ أَخَذَتْهُ بِيَدِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَدْخَلَتْهُ الْجَنَّةَ وَان كَانَ مِنْ أَهْلِ الْكِبَايِرِ» (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۶ - ۱۹۴). قَالَ سَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ الْجَوَادِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا لِمَنْ زَارَ وَ الذِّكْرَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِه خُرَاسَانَ فَقَالَ الْجَنَّةَ وَ اللَّهُ الْجَنَّةَ وَ اللَّهُ. قَالَ: قُلْتُ جَعَلْتَ قَدَاكُ وَ مَا عَرَفَانِ حَقِّهِ؟ قَالَ تَعَلَّمْ أَنَّهُ إِمَامٌ مَعْتَرِضِ الطَّاعَةِ غَرِيبِ شَهِدٍ مِنْ زَرَاهِ عَارِفًا بِحَقِّهِ. اعْطَاءَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ اجْرَ سَبْعِينَ شَهِيدًا، مِمَّنْ ابْتِشَاهِدَ بَيْنَ يَدِي رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ آلِهِ (تصویر ۶).

تصویر ۶. کتیبه‌های صفه‌های اطراف رواق الله وردی خان

در صفه سمت راست آن نیز بر کتیبه‌ای نوشته شده است:

عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: سَيَقْتُلُ رَجُلٌ وَ لَدَى الْآخِرَةِ وَ رَوَى عَنِ الْإِمَامِ مُحَمَّدِ التَّقِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ إِنَّ بَيْنَ جَبَلِي طُوسَ قَبِضَهُ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْ دَخَلَهَا كَانَ آمِنًا يَوْمَ

الْقِيَامَةِ مِنَ النَّارِ وَقَدْ تَشْرُقَتْ بِكِتَابِهِ الْإِحَادِيثَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ فِي ۱۰۲۲^۱ (کاوایان، ۱۳۵۴: ۱۴۹).

و در کتیبه صفت جنب آن نوشته شده:

مِنَ الْأَمَامِ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنَّهُ قَالَ بِخُرَاسَانَ لِبَقْعَةٍ يَأْتِي عَلَيْهَا زَمَانٌ
تَصِيرُ مَخْتَلَفَ الْمَلَائِكَةِ فَلَا يَزَالُ فَوْجٌ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَفَوْجٌ يَصْعَدُ أَلَىٰ أَنْ يَنْفَخَ فِي
الصُّورِ فَتَقِيلُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ وَأَمَةٌ يُعَمَّهُ هَذِهِ قَالَ هِيَ بَارِضٌ طُوسَ فَهِيَ وَاللَّهُ رَوْضَهُ
مِنَ رِيَاضِ الْجَنَّةِ وَ مَنْ زَارَنِي فِي تِلْكَ الْبُقْعَةِ كَانَ كَمَنْ زَارَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ
آلِهِ وَكَتَبَ اللَّهُ لَهُ تَوَابَ أَلْفِ حَجَّةٍ مَبْرُورَةٍ وَ أَلْفِ عَمْرَةٍ مَقْبُولَةٍ وَ كُنْتُ أَنَا وَ آبَائِي سُفْعَاءَهُ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

در صفت‌های دیگر کتیبه‌ای با این متن مشاهده می‌شود: «امام رضا^(ع) فرمودند: در خراسان بقعه‌ای هست زمانی خواهد آمد که آنجا محل رفت و آمد ملائکه خواهد شد، گروهی از آسمان به آنجا نزول خواهند کرد و دسته‌ای به آسمان می‌روند، این رفت و آمدها تا دمیدن در صور ادامه خواهد داشت» (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۸ - ۱۹۷).

در صفت‌های دیگر متنی نوشته شده که مضمون آن به نقل از امام جواد^(ع) در خصوص اهمیت و جایگاه زیارت امام رضا^(ع) است.

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرَ الْجَوَادَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ حَجَّ حُجَّةَ
الْإِسْلَامِ ثُمَّ أَتَى الْمَدِينَةَ فَسَلَّمَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ثُمَّ أَتَى أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ عَارِفًا بِحَقِّهِ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ أَتَى أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنَ فَسَلَّمَ ثُمَّ أَتَى بَعْدَادَ فَسَلَّمَ
عَلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ ثُمَّ أَنْصَرَفَ إِلَى بِلَادِهِ فَرَزَفَهُ اللَّهُ مَا يَحْسِبُ بِهِ فَايْتَمَا
أَفْضَلَ أَيُّحَجُّ أَيُّضًا أَمْ يَخْرُجُ إِلَى خُرَاسَانَ إِلَى زِيَارَتِ إِبِيكَ فَقَالَ بَلْ يَأْتِي إِلَى زِيَارَتِ إِبِي
عَلَى بْنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَسَلِّمُ عَلَيْهِ قَالَ: لَا مَلَّ يَأْتِي خُرَاسَانَ فَيَسَلِّمُ عَلَى إِبِي الْحَسَنِ

۱. همچنین برای اطلاعات بیشتر ر. ک به: حرعاملی، محمدبن حسن بن علی بن محمد، (۱۰۴۴ - ۱۰۳۳ ق)، وسائل الشیعه، باب استحباب، زیاره قبر الرضا^(ع).

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۳۳

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

عَلَيْهِ السَّلَامُ أَفْضَلُ وَ لَيْكُنْ ذَلِكَ فِي رَجَبٍ وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ تَفْعَلُوا فِي هَذَا الْيَوْمِ فَإِنَّ عَلَيْنَا
وَ عَلَيْكُمْ مِنَ السُّلْطَانِ شِعْرَهُ (به نقل از همان: ۱۹۸ - ۱۹۶).

در صفة‌ای جنب آن نیز حدیثی از زبان امام رضا^(ع) در خصوص زیارت بارگاه آن حضرت
نوشته شده:

عَنْ الْإِمَامِ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ مَنْ زَارَنِي عَلِيَّ بَعْدَ دَارِي إِلَى آخِرِهِ وَ
عَنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لَا تَسُدُّ الرَّجَالَ إِلَى شَيْءٍ مِنَ الْقُبُورِ إِلَّا إِلَى قُبُورِنَا وَ أَنَسَى مَقْتُولٍ بِالسَّمِ
ظُلْمًا وَ مَدْفُونٍ فِي مَوْضِعٍ غَرَمَهُ فَمَنْ شَدَرَ حَالًا إِلَى زِيَارَتِي اسْتَجِيبُ دَعَائِهِ وَ غَفَرَ اللَّهُ
ذُنُوبَهُ (کاوینیان، ۱۳۵۴: ۱۵۰؛ عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۹ - ۱۹۸).

در کتیبه صفة جنب آن چنین نگارش شده است:

رَوَى أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ فِي مَسْنَدِهِ عَنْ أَمِّ سَلَمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهُ لَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى إِنَّمَا يَرِيدُ
اللَّهُ الْبِذْهَبَ إِلَى الْآخِرِ آيَةَ اخْتِزَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَفْضَلَ كِسَاءَهُ فَكَسَا بِهِ عَلِيًّا وَ فَاطِمَةَ
الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ قَالَ اللَّهُمَّ هُوَ الْإِلَهُ الْوَاحِدُ الْقَدِيمُ الَّذِي لَا يَلِدُ وَ لَا يُولَدُ وَ لَا يَكُنْ لَهُ كُفُوًا شَيْءٌ
طَهَّرَهُمْ تَطْهِيرًا قَالَتْ أُمُّ السَّلْمَةَ فَدَخَلَتْ إِلَى آخِرِ الْحَدِيثِ (کاوینیان، ۱۳۵۴: ۱۵ - ۱۵۰).

این روایت بدین موضوع اشاره دارد که احمد بن حنبل از ام سلمه روایت می‌کند: «هنگامی که
آیه شریفه تطهیر نازل شد، رسول خدا^(ص) ردایی را برداشتند و آن را به علی^(ع) پوشاندند»
(عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۹).

در کتیبه بالای در ورودی کفشداری صحن کهنه به این رواق نیز نوشته شده: «أَنَّ الْأَدِينَ
آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا»^۱ در صفة‌ای که از آنجا به صحن کهنه می‌روند
در کتیبه بالای ازاره با خط ثلث چنین متن نوشته شده که تاریخ ولادت و شهادت امام
جواد^(ع) و امام علی نقی^(ع) درج شده است: «ولد الامام ابوالحسن علی بن محمد الثقفی علیه الصلوة و
السلام للنصف من ذی الحجة سنة اثنتی عشرة و ماتین و توفی رجب سنة اربع و خمسين و ماتین، ولد الامام ابو
محمد الحسن بن علی العسگری فی شهر ربیع الاول من سنة اثنتین و ثلاثین و ماتین» (همان: ۱۹۳ و ۱۹۶).

۱. برای اطلاعات بیشتر ر. ک به: مجلسی، محمدباقر تقی، (۱۳۶۲). بحار الانوار، باب ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

در صفة‌ای دیگر کتیبه‌ای بدین مضمون به چشم می‌خورد:

ولد الامام ابو عبدالله الحسين بن علي بن ابي طالب عليه السلام آخر شهر ربيع الاول
في سنة ثلث من الهجرة و مضى شهيد ايوم السبت من سنة احدى و ستين من الهجرة و
ولد الامام زين العابدين عليه السلام في خامس شعبان سنة ثلثين و توفي في ثاني عشر
من محرم سنة تسعين (همان: ۱۹۳).

معنی آن چنین است:

امام ابو عبدالله حسين بن علي^(ع) در آخر ماه ربيع الاول سال سوم هجری متولد
شدند و در روز شنبه دهم ماه محرم سال ۶۱ به شهادت رسیدند، امام زين العابدين^(ع)
در پنجم سال ۳۰ از هجرت متولد شدند و در دوازدهم ماه محرم سال ۹۰ وفات
نمودند^۱ (همان: ۱۹۴ - ۱۹۳).

در صفة دیگری که از آنجا به صحن کهنه می‌روند، بر کتیبه‌ای زیبا نوشته شده است:

اللهم صل على سيدنا المصطفى و على و التبول و السبطين الحسن و الحسين، و
صل على زين العابدين علي و الباقر محمد و الصادق جعفر و الكاظم موسى، الرضا
على و التقى محمد و النقی علی و الزکی العسگری الحسن و صلی علی القائم المنتظر
محمد بن الحسين المهدي صاحب الزمان صوت الله عليهم اجمعين كتب سنة ۱۰۲۱.

در صفة‌ای دیگر نیز آمده است:

ولد الامام ابوالقاسم محمد بن الحسن صاحب الزمان صلوات الله عليه كلبه النصف
من شعبان، سنة خمس و خمسين و مائتين و سنة وفاته عليه السلام عند الله تعالى بعد
أن يملأ الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً (همان: ۱۹۴).

در صفة دیگری که به رواق حاتم‌خانی راه دارد، کتیبه‌ای با خط ثلث به چشم می‌خورد:

ولد الامام ابوالحسن الرضا عليه الصلوة و السلام سنة ثمان و اربعين و ماه و قبض
في صفر سنة ثلث و مائتين و ولد الامام محمد بن علي التقى عليه السلام في شهر رمضان

۱. برای اطلاعات بیشتر ر. ک به: کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۷۹). اصول الکافی. مترجم محمدباقر کمره‌ای، باب مولد صاحب، ص ۵۱۴ و باب فی الغیبه، ص ۳۳۵، تهران: اسوه.

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۳۵

سنه خمس و تسعين و ماه و قبض في ذى العقده سنه عشرين و مائتين (عطاردی)،
۱۳۷۱، ج ۱: ۱۹۴).

در صغه‌ای که از آنجا به رواق دارالسعاده می‌روند، بر کتیبه‌ای زیبا نوشته شده است:

وُلِدَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِمَامَ الْمُتَّقِينَ سَلَامَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ عَلَى أَوْلَادِهِ الطَّاهِرِينَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ
ثالث عشر من رجب المرجب بعد مولد النبي بثلاثين سنه و مضى الي ربه شهيدا في ليله
الجمعه الحادى و العشرين من شهر رمضان سنه اربعين من الهجره ولد الامام ابو محمد
الحسن بن على بن ابي طالب منتصف شهر رمضان سنه ثنتين من الهجره (همان).

کتیبه‌های اسماء‌الحسنی در دارالسیاده شامل عبارت «السلطان علی بن موسی‌الرضا» و در طرف راست این صغه که اکنون راهرو دارالحفاظ می‌باشد عبارت «لااله الا الله الملك الحق المبين» به معنی هیچ خدایی جز خدای یگانه شایسته پرستش نیست خدایی که مالک آسمان و زمین و خدایی که حق ثابت پایدار است. در دو طرف بالای کتیبه سنگی صغه دو دایره است که در آن عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» در وسط و در زیر آن «الله، محمد، علی، فاطمه، حسن یا حسین» نگاشته شده است.

در بالای پنجره فولادی دارالسیاده نوشته شده است:

اللهم صل على علي بن موسى الذي ارتضيته و رضيت به من شئت من خلقتك،
اللهم وكما جعلته حجه على خلقتك و تماما بامرک و ناصر الدينيك و شاهداً على عبادك
و كما نصح لهم في السر و العلانيه و دعا لي سبيك بالحكمه و الموعظه الحسنه فصل
عليه افضل ما صليت على احد من اوليائك و خيرتك من خلقتك انك جواد كريم.

عبارت‌های فوق از صلوات پرفضیلت می‌باشد که برای امام رضا^(ع) استفاده می‌شود.

در دارالسیاده، کتیبه‌های اشعار فارسی از دو شاعر به نام‌های صبوری^۱ و سرخوش^۲ است

۱. این شاعر در سال ۱۳۰۰ق زندگی می‌کرده، لقب ملک‌الشعراى آستان قدس رضوی را داشته (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۵۸۵).

۲. سرخوش از شاعران مشهد مقدس بوده و در سال ۱۲۷۱ق/۱۸۵۴م در این شهر زندگی می‌کرد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۸۳).

❖ و در اینجا به اختصار به آنها اشاره می‌شود. بالای قسمتی از ازاره شرقی دارالسیاده که به دارالحفاظ می‌رود قصیده‌ای از اشعار سرخوش به سال ۱۲۷۱ق/۱۸۵۴ م به خط نستعلیق کتیبه شده است (تصویر ۷).

تصویر ۷. اشعار فارسی در بالای ازاره‌های اطراف رواق دارالسیاده

در این بیت‌ها، حرم امام رضا^(ع) به درگاه می‌ماند که عرش کبریاست و تمام فرشتگان بر در این حرم در حال راز و نیاز هستند. این درگاه بهشت صفا، روضه رضوان و پناهگاه بزرگ است که خاک آن از عنبر و خشت آن از دم بیضایی مسیحا و سقف آن پناه عالمیان و فرش آن از عرش است.

به کاخ عالی شاهنشاهی که بر در او

نموده خسرو انجم به مسکنت مسکن

چراغ دوزه حیدر فروغ دیده من

که چشم شرع شد از نور روی او روشن

بهین نتیجه موسی که کل خطه طوس

ز یمن مرقد او رشک وادی ایمن

به عهد دولت سلطان عصر ناصر دین

که شمع حشمت او را نهم سپهر کلن

بدور داوری عم شاه افریدون

که بر نتافته گردون ز حکم او گردن^۱

در این بیت‌ها، حرم امام رضا^(ع) مثل یک کاخ عالی که صاحبش شاهنشهی است که بر در آن همه خسروان جهان مسکن کرده‌اند. چراغ دین و شرع نیز از نور آن حضرت روشن است. سرزمین طوس به مبارکی این مرقد حرم امام رضا^(ع) رشک سرزمین ایمن حضرت موسی^(ع) را برمی‌انگیزد.

از صفة غربی رواق الله‌وردی‌خان، دری به راهرو گنبد حاتم‌خانی وجود دارد و در صفة مزبور این رباعی با کاشی معرق نگارش یافته است:

جبرئیل عرض آید و حوران ز نعیم

از بهر طواف شه فردوس حریم

عمدا پر خورد بر دم مقرض زنند

شاید که بدین وسیله گردند مقیم (کاوایان، ۱۳۵۴: ۱۵۱)

در دو طرف نیز نوشته‌اند: «قائله و راقمه حسن الخادم» مضمون آن این است که جبرئیل از عرش و تمام حوریان از بهشت برای طواف حرم بهشتی امام رضا^(ع) تلاش می‌کنند که شاید در جوار این حریم بهشتی مقیم بشوند. در صفة‌ای که از آنجا به رواق دارالضیافه می‌روند، با خط نستعلیق روی کاشی‌های معرق، یک کتیبه از اشعار فارسی نگاشته شده. که در بیت‌های فوق، حرم مطهر امام رضا^(ع) بنای خوش یمن است که بلندی و عظمت آن از خداوند است.

رواق‌های دارالسلام و حاتم‌خانی

رواق دارالسلام در قسمت جنوبی حرم مطهر امام رضا^(ع) قرار دارد، از غرب به رواق دارالحفاظ، از شرق به گنبد حاتم‌خانی و از جنوب به رواق دارالعزه ارتباط دارد. رواق دارالسلام از آثار گوهرشادآغا می‌باشد که هم‌زمان با دارالحفاظ ساخته شده است (عطاردی،

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به عطاردی، عزیزالله، (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس. جلد اول، چاپ اول، تهران: عطارد: ۱۶۱.

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

۱۳۷۱، ج ۱: ۱۷۲). از مشخصات بارز این رواق، درهای میناکاری شده بسیار زیبا است (مشهدی محمد، ۱۳۸۳: ۱۶۱). طول رواق حدود ۲۰ متر، عرض آن ۱۰ متر و ارتفاع آن بالغ بر ۹/۵ متر است که در مجموع با محاسبه فضاهای جانبی آن، ۲۲۷ مترمربع مساحت دارد. همچنین رواق حاتم‌خانی از رواق‌های دوره صفویه است و بنایی آن وزیر شاه عباس کبیر، حاتم‌خان اردو بادی تبریزی، ملقب به اعتماد الدوله از نوادگان خواجه نصیرطوسی می‌باشد (همان: ۱۷۲). این رواق از غرب به طرف حرم مطهر، از جنوب به دارالسلام، از شرق به دارالسعاده و از شمال به قسمت زنانه دارالسعاده متصل می‌باشد. کف رواق از سنگ مرمر، ازاره به ارتفاع ۱/۶۷ متر از سنگ مرمر روشن و صیقلی پوشیده شده است. ازاره آن با ارتفاع ۱/۵۰ متر سنگ‌های منبت و سقف آن کاشی معرق است (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۸۰). رواق دارالسلام دارای سه کتیبه قرآنی است. در این رواق یک محراب ساخته شده است که دور تا دور آن آیه ۳۵ سوره نور با مضمون خدا نور آسمان و زمین او هدایت‌گر و داناست. در قسمت شرقی متصل به گنبد حاتم‌خانی، سوره قدر با مضمون عظیم‌الشان بودن روز نزول قرآن در شب قدر و اهمیت قرآن، با خط ثلث زیبا نوشته شده است (تصویر ۸).

تصویر ۸. کتیبه‌های دور محراب رواق دارالسلام

در زیر طاق رواق حاتم‌خانی، کتیبه‌ای با خط ثلث بسیار زیبا به رنگ قرمز در زمینه لاجوردی زینت‌بخش رواق می‌باشد (همان) که در آن سوره مبارکه الانسان با مضمون چگونگی

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۳۹

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

آفرینش انسان و توانایی خداوند است. در طرفین دری که به گنبد الله‌وردی خان می‌رود در دو کتیبه قرآنی سوره نصر و توحید نوشته شده است که مضمون سوره نصر، وعده پیروزی مؤمنان و سوره توحید یگانگی و بی‌همتایی خداوند را یادآوری می‌کند. در رواق دارالسلام، بخشی از دعای جوشن کبیر در بالای ازاره متصل به گنبد حاتم‌خانی با این مضمون نوشته شده است:

ای کسی که یادش از دل‌ها نمی‌رود، نورش خاموش نمی‌گردد، نعمت‌هایش قابل شمارش نیست و حکومتش پایان ندارد، ای کسی که بزرگی و جلالش قابل تعریف نیست، ای آغاز و پایان همه اشیاء، ای معبود و صاحب هر چیزی، ای پرورنده همه اشیاء و خالق آنها، ای آفریننده همه چیز، ای گیرنده و دهنده همه اشیاء، ای آغازکننده هر شیء و برگرداننده آن.

علاوه بر کتیبه قرآنی و دعایی رواق دارالسلام، در بالای ازاره در اطراف رواق، قصیده بسیار طولانی در ستایش امام رضا^(ع) با خط نستعلیق روی سنگ حجاری شده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. کتیبه‌های اشعار فارسی، بالای ازاره دور رواق دارالسلام

در بالای ازاره رواق حاتم‌خانی نیز قصیده‌ای به خط نستعلیق روی سنگ منبت‌کاری شده نگاشته شده است:

زهی اساس همایون آسمان کردار

خهی بنای سعادت فزای خلد آثار

سپهر کیست که اینجا برد ز رفعت نام
بهشت چیست که اینجا زند دم از مقدار
نشیب عرصه‌اش از بام چرخ دارد تنگ
فراز شمس‌ه‌اش از اوج شمس دارد عار
برای سرمه از این دو برند حورالعین

از آن غبار که خیزد ز مقدم زوار
اساس آسمان، بنای حرم مطهر امام رضا^(ع) است که بلندی و رفعت آن از آسمان بیشتر
است که آسمان نمی‌تواند دم بزند و بهشت نیز همین‌طور. اوج خورشید به عظمت حرم
مطهر امام رضا^(ع) نیز نمی‌رسد چون که غبار زوار این حرم، سرمه چشم حورالعین بهشت
است.

نتیجه‌گیری

تیموریان و صفویه از فرمانروایان مهم تاریخ ایران هستند. آنان از نظر هنری دستاوردهای
زیادی از خودشان به‌جا گذاشتند که دارای ویژگی‌های مشترک و افتراق‌آمیز هستند. از نظر
معماری، دوره صفویه، روند معماری دوره تیموری را ادامه داد و در بعضی موارد مثل قواعد
و اصول ساختمان‌های بزرگ هماهنگی بین دو روش معماری شرق و غرب به‌وجود آورد.
تزیین، مهم‌ترین ملاک ارزشمند بنا در دوره تیموری بود که نقطه اوج آن استفاده از
کاشی معرق یا تلفیق آن با آجر است، کاشی هفت رنگ در دوره صفویه به اوج پیشرفت
خود رسید و کاشی معقلی از نوعی دیگر بود. استفاده نقوش هندسی و گیاهی و طبیعت‌گرایی
از جمله ویژگی تزیین دوره تیموری است. رنگ در هر دوره طیف گسترده‌ای دارد و خط
ثلث، نسخ و نستعلیق، از جمله خطوط مورد استفاده است.

رواق‌های دارالحفاظ به مساحت ۲۱۷ مترمربع، دارالسیاده ۳۷۳ مترمربع و دارالسلام ۲۲۷
مترمربع از رواق‌های دوره تیموری و رواق‌های دارالفیض ۱۱۲ مترمربع، الله‌وردی‌خان ۱۷۱

بررسی محتوایی کتیبه‌های رواق‌های ... ❖ ۱۴۱

❖ سال اول، شماره سوم، شماره مسلسل ۳، پاییز ۱۳۹۲

مترمربع و حاتم‌خانی ۱۱۵ مترمربع از جمله آثار باقیمانده دو دوره مذکور می‌باشد. دارالسیاده و الله‌وردی‌خان از نظر مساحت، بزرگ‌ترین رواق دوره تیموری و صفویه است. در مقایسه تطبیقی این رواق‌ها، محتوای آثار مدنظر بود. لذا در رواق دارالحفاظ و دارالسیاده اشعار فارسی بسیاری به چشم می‌خورد، در رواق دارالفیض و گنبد الله‌وردی‌خان دوره صفویه احادیث بیشتر از شعر مورد توجه بوده است، از این نکته می‌توان استنباط کرد که تیموریان به شعر اهمیت بسیاری قائل بوده‌اند اما در دوره صفویه، کتیبه کردن اشعار فارسی چندان مرسوم نبوده است. در گنبد الله‌وردی‌خان بیشتر کتیبه‌ها حدیثی هستند و این احادیث اهمیت زیارت حرم مطهر امام رضا^(ع) را یادآوری می‌کند. رواق حاتم‌خانی کمترین کتیبه قرآنی را دارد. در کتیبه‌های و رواق دارالحفاظ از ۱۷ سوره قرآن استفاده شده است.

جدول بررسی تزیین‌های کتیبه‌ای رواق‌ها

نام رواق	بانی بنا	سال ساخت بنا م/ق	نوع کاشی	تزیین‌های خطوط	تزیین‌های دیگر
دارالحفاظ	گوهرشاد (تیموریان)	سده پانزدهم / نهم ق	کاشی‌های چینی‌نمای سنجری سنگ مرمر	ثلث نستعلیق نسخ جلی	مقرنس کاری و آئینه کاری
دارالفیض	دوره صفویه	سده هفدهم / یازدهم ق	معرق سنگ مرمر	ثلث نستعلیق	منبت کاری درها و مقرنس
دارالسیاده	گوهرشاد (تیموریان)	سده پانزدهم / نهم ق	معرق سنگ مرمر	نستعلیق	رسمی‌بندی، مقرنس و آئینه کاری
الله‌وردی‌خان	الله‌وردی‌خان (صفویه)	۱۰۲۱ق/۱۶۱۲م	کاشی معرق سنگ مرمر	ثلث نستعلیق	مقرنس کاری و آئینه کاری
دارالسلام	گوهرشاد (تیموریان)	سده پانزدهم / نهم ق	سنگ مرمر یشمی‌رنگ	نستعلیق و ثلث	آئینه کاری
حاتم‌خانی	حاتم‌خان اردو بادی	۱۰۱۰ق/۱۶۰۱م	سنگ مرمر کاشی معرق کاشی منبت	ثلث	-

جدول تطبیق مضامین و تزئین‌های کتبی‌های رواق‌ها

نام رواق	کتبیه قرآن	کتبیه دعایی	کتبیه اشعار فارسی	کتبیه تاریخی	کتبیه حدیثی
دارالحفاظ	آیه‌های سوره‌های: احزاب، شعرا/ ۹۰، نساء/ ۹۵، الانسان، آل عمران، طلاق، نمل/ ۵۶ - ۵۵، مائده، قصص، التغابن، زمر، مؤمنون، شوری، مجادله، نور	دارد	۴۲ بیت از اشعار فارسی در مدح امام رضا ^(ع)	دارد	حدیثی از امام رضا ^(ع) ، حدیثی از پیامبر اکرم ^(ص)
دارالقیض	آیه‌های سوره‌های: ضحی، کوثر، حمد، واقعه، بقره، حجرق، شمس	دعای از جوشن کبیر	-	تاریخ ساخت در زمان شاه سلیمان صفوی	-
دارالسیاده	آیه‌های سوره‌های: شوری، طلاق، ضحی، رعد، قدر، آل عمران، غافر، نوح، اسراء	دعای از جوشن کبیر	اشعار فارسی در مدح امام رضا ^(ع)	-	حدیثی از امام رضا ^(ع) «لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی»
الله وردی خان	آیه‌های سوره‌های: جمعه، توحید، حمد، احزاب، آل عمران، الملک	-	چند بیت شعر در مدح امام رضا ^(ع)	-	حدیثی از جعفر صادق ^(ع) ، حدیثی از محمدرسول الله ^(ص) ، حدیثی از امام جواد ^(ع) و حدیثی از امام رضا ^(ع)
دارالسلام	آیه‌های سوره‌های: نور، توحید، قدر	دعای جوشن کبیر	-	-	-
حاتم‌خانی	آیه‌های سوره‌های: الانسان، نصر، توحید	اسماء‌الحسنی و صلوات	چند بیت شعر در مدح امام رضا ^(ع)	-	-

فهرست کتیبه‌های قرآنی رواق‌ها

مفاهیم	مضمون کتیبه‌های قرآنی	دوره	رواق‌ها
<p>اجازه ورود ظلم و ستم نکردن اطاعت کردن از اولی امر طعام دادن یتیمان جهاد در راه خدا رزاق بودن خداوند و توکل کردن برتری خداوند و تسلیم خدا بودن پیروزمند بودن خداوند اهمیت نماز و زکات عدم شرک و برتری خداوند پاداش دادن متقیان در بهشت بخشندگی خداوند بدون اجر بودن رسالت پیامبران</p>	<p>- احزاب / ۵۲، بالای در ورودی - شعرا / ۲۲۷، در وسط صفت غربی - نسا / ۵۹، اطیعال الرسول و اولی امرکم - الانسان / ۷، یاایهاالذین آمنوا و اطیعوالله - نساء / ۹۵، فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیما - طلاق / ۳، و یرزقه من حیث لا یحسب - نمل / ۳۱-۳۰، اِنَّهُ مِنْ سُلَیْمَانَ - مائده / ۵۶، و من یتول الله و رسوله - مائده / ۵۵، انماولیکم الله رسوله و الذین امنوا - قصص / ۸۸، لاله الا هو کل شیءهالک الاوجهه له - زمر / ۷۳، و سیق الذین اتقوا ربهم الی الجنه زمرا - مؤمنون / ۱۱۸، و قل رب اغفر و ارحم و انت خیرالراحمین - شوری / ۲۳، قل اسئلكم علیه اجرا الاالموده فی القربی</p>	نیجوری	دارالحفاظ
<p>اهمیت روز و شب اعطای مقام شفاعت به پیامبر حمد و ستایش خداوند نیکوحال بودن اصحاب یمین تقوی و خداترس بودن پاداش متقین خشع بودن و خدا ترس بودن اهمیت روز و شب</p>	<p>- ضحی. ۱-۳، و الضحی و الیل اذا سجی ما ودعک ربک و ما قلی - کوثر / ۱-۳، انا اعطیناک الکوثر فصل لربک و انحر ان شنانک هوالاتر - حمد / ۱، الحمدلله رب العالمین الرحیم - واقعه / ۱۳ و ۱۴، فاصحاب الیمینه یا اصحاب الیمینه ثلثه من الاولین - بقره / ۱۹۷، و تزودوا فان خیر الزا و التقوی و اتقون یا اولی الالباب - حجر / ۴۵، این المتقین فی جنات و عیون - ق / ۳۳، من خشی الرحمن بالغیب و جاهد بقلب منیت - شمس / ۱-۲، و الشمس و ضحها و القمر اذا تالها</p>	صفوری	دارالقیض
<p>بی اجر بودن رسالت پیامبر مطهر بودن خاندان پیامبر رازق بودن خداوند، توکل کردن و با تقوا بودن</p>	<p>- شوری / ۲۳، ذالک الذی یشیرالله عباده الذین ... - احزاب / ۳۳، انما یریدالله لیذهب عنکم - طلاق / ۳، و من یتق الله یجعل له مخرجا</p>	نیجوری	دارالسیاده

ادامه فهرست کتیبه‌های قرآنی رواق‌ها

مفاهیم	مضمون کتیبه‌های قرآنی	دوره	رواق‌ها
برابری همه انسان‌ها شاکر بودن بندگان آرامش داشتن با یاد خدا اهمیت نزول قرآن بدون اجر بودن رسالت پیامبران آگاه بودن خداوند و پاداش دادن عمل آمزش گناهان مهربانی با تواضع و تکریم کردن	- حجرات/ ۱۳، ان اکرمکم عندالله اتقیکم - ضحی/ ۱۱، و اما بنعمه ربک فحدث - رعد/ ۲۸، الذین آمنوا و تطمنن قلوبهم بذكرالله الا بذكرالله تطمنن القلوب - قدر/ ۱، انا انزلناه فی لیلہ القدر - شوری/ ۲۳، قل لاسئلكم علیه اجرا لا الموده فی القربی - عافر/ ۴۴، افوض امری الی الله ان الله بصیر العباد - نوح/ ۲۸، رب اغفرلی و لوالدی - اسرا / ۲۴، رب ارحمها کما ربینانی صغیرا	نیموری	دارالسیاده
حمد و ستایش خداوند یکتایی و بی‌همتایی خداوند پاک و منزّه بودن خاندان پیامبر پاداش نیکوکاران حمد و ستایش خداوند مالک بودن خداوند و توانایی	- جمعه/ ۱، یسبح الله ما فی السموات و ما فی الارض الملك القدوس العزیز الحکیم - توحید/ ۱، قل هو الله احد - احزاب/ ۲۳، اما یرید الله و لیذهب عنکم ... - کهف/ ۱۰۷، ان الذین امنوا و عملوا الصالحات کانت - حمد/ ۲-۱، الحمدوالله رب العالمین، الرحمن الرحیم - ملک/ ۶۷، تبارک الذی بیده الملك و هو علی کل شیء قدير	صفوی	گنبدالله وردی‌خان
علم و قدرت خداوند یگانگی خداوند عظمت نزول قرآن ستایش خداوند	- نور/ ۳۵، الله نورالسموات و الارض مثل نوره کمشکوه فیها مصباح فی زجاجه الزجاجه - اخلاص/ ۲-۱، قل هو الله احد الله الصمد - قدر/ ۱، انا انزلناه فی الیلہ القدر - جوشن کبیر	نیموری	دارالسلام
چگونگی آفرینش انسان پیروزی مسلمانان یگانگی خداوند	- انسان/ ۱، هل انی علی الانسان حین من الدهر - نصر/ ۲-۱، اذا جاء النصر لله و الفتح و رایب الناس - اخلاص/ ۱، قل الله هو الله احد سوره توحید	صفوی	حاتم‌خانی

منابع و مأخذ

- ابن بابویه، محمدبن علی، (۱۳۹۱). *عیون اخبارالرضا*. شیخ صدوق؛ ترجمه و تصحیح موسسه تحقیقاتی انتشارات استوار (احمد بانپور، مهدی مافی نژاد)، مشهد: استوار.
- اسکارچیا، جیان رویرتو، (۱۳۸۴). *هنر صفوی، زندگی، قاجار*. مترجم: یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران: مولی.
- پژوهش از دانشگاه کمبریج، (۱۳۸۰). *تاریخ ایران*. مترجم یعقوب آژند، جلد ششم، تهران: جامی.
- تاکستن، ... [و دیگران]، (۱۳۸۴). *تیموریان*. مترجم یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: مولی.
- سعادت، بیژن، (۱۳۵۵). *بارگاه امام رضا(ع)*. تهران: موسسه آسیا.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله، (۱۳۷۱). *تاریخ آستانه قدس رضوی*. جلد اول، چاپ اول، تهران: عطارد.
- عطاردی قوچانی، عزیزالله، (۱۳۸۱). *فرهنگ خراسان*. تهران: عطارد.
- عقایی، محمدمهدی، (۱۳۷۸). *دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی*. چاپ دوم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- علام، نعمت اسماعیل، (۱۳۸۲). *هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی*. مترجم عباسعلی تفضلی، مشهد: به نشر.
- کاویانیان، محمد، (۱۳۵۴). *شمس‌الشموس یا انیس‌النفس*. بی‌جا.
- کلینی، محمدبن یعقوب، (۱۳۷۹). *اصول الکافی*. مترجم محمدباقر کمره‌ای، تهران: اسوه.

کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۷). *تاریخ هنر معماری در دوره اسلامی*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر، (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. مترجمان کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
مجلسی، محمدباقر تقی، (۱۳۸۹). *بحارالانوار*، جلد ۳۹، چاپ جدید، تهران: دارالکتب.
مشهدی محمد، عباس، (۱۳۸۳). *مشهدالرضا*. تهران: ناشر مولف.
معین، محمد، (۱۳۵۵). *فرهنگ معین*، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
مکی‌نژاد، مهدی، (۱۳۸۸). *تزیینات معماری*. چاپ دوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.

منابع اینترنتی:

www.agralavi.org

ساعت ۱۲، دوشنبه ۸۷/۱۲/۱۹

www.agrazav.org

